

nelmekle ortaya çıkan Servet-i Fünûn edebiyatının izlerine de sıkça rastlanır. Müellifin, bazı İslâmî terim ve kavramların açıklamasını yaparken Fransızca'daki karşılıklarını Türkçe telaffuzlarıyla göstermesi bunun bir örneğidir.

Eserin meâl ve tefsir bölümlerinde kullanılan dil ve üsluplar arasında önemli bir farklılık dikkati çeker. Tefsir bölümlerinde Türk dilinin gramer kurallarını gözetilen bir dil ve zevkli bir üslup hâkim olduğu halde meâl bölümlerinde tam tersi bir dil ve üslup kullanıldığı görülür. Meâl çevirilerinde âyetin metindeki cümle yapısına ve ifade tarzına aynen sadık kalınmış, bir bakıma cümlelerin orijinal kalıbı değiştirilmeksizin sadece Arapça kelimelerin yerine Türkçe karşılıkları konulmuştur. Türk dilinin gramer ve üslup özelliklerine aykırı düşen bu ifade şekli müellifin sağlığında da tenkit edilmiştir. Her iki kısımda farklı üslupların tercih edilmesi bunun maksatlı bir kullanım olduğunu düşündürür ve müellifin, Kur'an'ı lâyık olduğu güzellikte tercüme etmenin imkânsız olduğu yönündeki inancına bağlı kalarak metne sadakati ön planda tuttuğuna işaret eder. O sıralarda yoğun bir sadeleştirme faaliyetinin yürütüldüğü, bu arada Kur'an, ezan ve kâmet üzerindeki denemelerle ibadet dilinin de Türkçeleştirilmeye çalışıldığı (1932) dikkate alınırsa müellifin, tercümesinin bu tür faaliyetlerde malzeme yapılmasına engel olmak amacıyla Türkçe'nin gramerine aykırı düşecek bir üslupla çeviri yapmayı tercih ettiği söylenebilir. Nitekim eserine seçtiği isimde de bu arka plan hissedilir. Fransız filozofu Auguste Comte'un Türkiye'deki sadık takipçileri olan, pozitivist ve materyalist görüşleri savunarak İslâm alehyantarı yayımlayan ve dine "bâtıl inançlar" gözüyle bakan Abdullah Cevdet ve Kılıçzâde Hakkı gibi kimselere karşı eserin isminde İslâm'ın "hak dini" olduğu vurgulanmış, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi yolundaki denemelere karşı da Arapça'nın "Kur'an dili" olduğu vurgulanmıştır.

Hak Dini Kur'an Dili, Türkiye Diyanet İşleri Riyâseti tarafından 1935-1939 yılları arasında İstanbul'da Ebûzîya Matbaası'nda dokuz cilt halinde bastırılarak neşredilmiş, eserin bu baskısından ofset olarak ikinci (İstanbul 1960) ve üçüncü (İstanbul 1971) baskıları yapılmıştır. Üçüncü baskı esas alınarak Suat Yıldırım başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan bir fihrist esere X. cilt olarak ilâ-

ve edilmiştir (İstanbul 1982). Türk dilindeki hızlı değişim, eseri kısa sürede yeni nesillerin başvurabileceği bir tefsir olmaktan çıkardığı için, ilk baskısından yarım asır kadar sonra birkaç koldan sadeleştirilmesi çalışmalarına başlanmıştır. Tefsirin bugün üç ayrı heyet tarafından sadeleştirilmiş üç ayrı baskısı mevcuttur (I-X, İstanbul 1992; I-IX, İstanbul 1993 [Şûrâ-Çelik Ortak Yayını]; I-IX, İstanbul 1993 [Yenda Yayın Dağıtım]).

BİBLİYOGRAFYA :

Elmalılı, *Hak Dini*, I-IX; *Lisânü'l-Arab*, X, 221-222; *Tehânevî, Keşşâf*, I, 13-14; *Tirmizî, "Fiten"*, 7; *Nesâî, "Tahrîm"*, 6; *Zemahşerî, el-Keşşâf* (Kahire), I, 620-621; III, 28; *Fahreddin er-Râzî, Mefâtîhu'l-ğayb*, III, 89; IV, 162; V, 80; XI, 235; XVIII, 230; XXIII, 87-88; *Kurtubî, el-Câmi'*, XII, 111; *Keşfü'z-zunûn*, I, 44-45; *Adıvar, İlim ve Din*, I, 147; *Eşref Edib* [Fergan], *Mehmed Akif: Hayatı, Eserleri*, İstanbul 1962, s. 200-203; *Bilmen, Tefsir Tarihi*, II, 785-793; *Fahri Gökcan, Commentaire du Coran par Elmalılı* (doktora tezi, 1970), Université de Paris, Faculté des Lettres et Sciences Humaines; *İsmet Ersöz, Hak Dini Kur'an Dili'nde Hadis İstima'î Tarzı* (yüksek lisans tezi, 1976), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili* (doktora tezi, 1986), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *İbrahim Gürses, Elmalılı Tefsirinde Psikolojik Konular* (yüksek lisans tezi, 1990), ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Elmalılı Muhammed Hamdi Sempozyumu*, 4-6 Eylül 1991, Ankara 1993; *Alaattin Dikmen, Elmalılı Tefsirindeki Sosyolojik Yaklaşımlar* (yüksek lisans tezi, 1995), ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Nurettin Başyigit, Elmalılı'da İlmî Tefsir* (yüksek lisans tezi, 1996), ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Fahri Kutluay, "Aydınlatılan İki Mühim Sır: Mehmed Âkif Mısır'a Niçin Gitmiş ve Hazırladığı Kur'an-ı Kerim'in Tercemesini Bura-ya Niçin Getirmemiş"*, *SR*, IV/99 (1951), s. 374-376.

MUSTAFA BİLGİN

HAKÂİKİYYE (الحقائقية)

Kurucusu bilinmeyen
ve Kerrâmiyye'nin kollarından
kabul edilen bir fırka
(bk. KERRÂMİYYE).

HAKÂİKÜ't-TEFSİR (حقائق التفسير)

Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin
(ö. 412/1021)
tasavvufî tefsiri.

Mutasavvıfların Kur'an âyetleri üzerindeki yorumlarını derleyen ilk kapsamlı çalışmadır. Eserde, bazı müfrit sûflerinin Kur'an'ın zâhirî mânaları ile Ehl-i

sünnet'in itikad ve uygulamalarına ters düşen aşırı görüş ve tutumlarını hatırlatan cüretli te'villere sapmadan Kur'an'ın işârî ve bâtinî anlamlarına ağırlık verilmiştir. Mukaddimede belirttiğine göre müellif, zâhirî ilimlerle uğraşanların kırat, tefsir, müşkil, ahkâm, i'rab, lugat, mücmel, müfesser, nâsih, mensuh gibi tefsir konularında yetişmiş olmalarına karşılık bunlardan hiçbirinin, bir kısım âyetlerin yorumuyla ilgili olarak Ebû'l-Abbâs b. Atâ ve Ca'fer es-Sâdık'a nisbet edilen bazı açıklamalar dışında Allah'ın hitabının "hakikat ehlinin lisanında" ne anlama geldiğini araştırıp ortaya koyma zahmetine katlanmadıklarını tesbit etmiştir. Kendisi, söz konusu tefsirlerde beğendiği açıklamalar yanında tasavvuf ileri gelenlerinin tefsire dair görüşlerini de topladıktan sonra bütün bu birikimi sûrelere göre düzenlemiş ve tefsirini yazmaya karar vermiştir. Böylece Sülemî, eserde kendi görüşlerini belirtmekten ziyade önceki mutasavvıfların âyetlere dair yorum ve açıklamalarını aktarır. Esasen her sûrenin tefsirine "sûre hakkında söylenenler" ifadesiyle başlaması onun sadece bir derleme işi yaptığını işaret etmektedir. Bu bakımdan eser rivayet metodu ile yazılan tefsirleri hatırlatır. Kitapta genellikle sûfî literatüründeki yorumlar esas alınmakla birlikte zaman zaman zâhirî mânaya da yer verilmiş, hatta birçok âyette önce zâhirî anlam ortaya konduktan sonra bâtinî mânaya geçilmiş, bazı âyetlerde de sadece zâhirî mânâ ile yetinilmiştir.

Sülemî, Hz. Peygamber'in hadisleriyle Hz. Ali, Abdullah b. Abbas gibi bazı sahâbîlere isnad edilen rivayetler yanında başta Ca'fer es-Sâdık, Abdullah b. Mübarek, Zünnûn el-Mısırî, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Ebû Saîd el-Harrâz, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû'l-Abbâs b. Atâ, Ebû Bekir el-Vâsırî, Hallâc-ı Mansûr, Ebû'l-Hüseyin en-Nûrî ve Ebû Bekir eş-Şiblî gibi tanınmış simalar olmak üzere isimlerini zikrederet yetmiş dört sûfiden görüşler aktarmıştır (Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 76-95). *Hakâiku't-tefsir*'in hemen her sayfasında Cüneyd, Sehl ve Vâsırî'nin görüşlerine yer verilmiştir. Özellikle Serrâc'ın *el-Lüma'* ve Kelâbâzî'nin *et-Ta'arrufu* gibi klasik kaynaklardan geniş bilgilerin yer aldığı eser, erken dönem işârî tefsir anlayışının gelişmesini göstermesi bakımından da önemlidir (Böwering, s. 42, 52, 55). Nitekim Masignon eseri, ilk sûfilik tarihinin özellikle-
rinin anlaşılmasına yardım edecek önemli

bir tasavvufî tefsir olarak vasıflandırır (*Essai sur les origines*, s. 85).

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin *Tefsîr-rû'l-Kur'âni'l-'azîm* adıyla yayımlanan tefsiriyle Ebû Bekir el-Vâsîfî'nin tefsiri Sülemî'nin *Hakâ'ıku't-tefsîr*'inden önce yazılmışsa da Tüsterî'nin, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî tarafından derlenmiş sözlerinden ibaret olan küçük tefsiri aslında bizzat kendi kaleminden çıkmadığı için onun bütün görüşlerini yansıtmaz. Vâsîfî'nin tefsiri ise günümüze kadar gelmemiştir. Buna göre ilk sûfilerin tefsire dair görüşlerini derli toplu yansıtan ilk ve tek kapsamlı eser Sülemî'nin *Hakâ'ıku't-tefsîr*'idir. Nitekim İbnü'l-Cevzî de Sülemî'yi sûfilerin tefsirlerini derleyen kişi olarak gösterir (*Telbisü İblis*, s. 175). Gazzâlî ise onun hakkında, "Sülemî tefsirde muhakkıkların birtakım kelimelerini toplamıştır ki onlar diğer tefsirlerde yoktur" demiştir (*er-Risâle-tü'l-ledünniyye*, s. 3).

Hakâ'ıku't-tefsîr genellikle sûfilerin, özellikle de Horasan melâmet okulu mensuplarının görüşlerini içerir. Zâhirî tefsirde İbn Cerîr et-Taberî'nin yaptığını işârî tefsirde Sülemî yapmıştır. Nitekim *Câmi'u'l-beyân* zâhirî tefsirler için bir ansiklopedi sayıldığı gibi *Hakâ'ıku't-tefsîr* de işârî yorumları toplayan bir ansiklopedidir. Bundan dolayı eser, Sülemî'den sonra yazılan işârî tefsirler ve tasavvufî eserler için temel kaynak olmuştur. Nitekim Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Leâtâ'î-fü'l-işârât*'ı, Rûzbihân-ı Bakî'nin 'Arâ'î-sü'l-beyân'ı, Necmeddîn-i Dâye'nin *Bah-rü'l-hakâ'ık ve'l-me'ânî'si* (*et-Te'vilât*), İsmâil Hakkî Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı büyük ölçüde bu tefsirin izlerini taşımaktadır (geniş bilgi için bk. Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 220-234).

Âyetlerin açıklanması sırasında zaman zaman tasavvuf ehline ait hikâye ve menkıbelerin de nakledildiği eserde fıkıhla ilgili âyetler üzerinde durulmaz, hüküm âyetleri tefsir edilmez. Esasen mutasavvıfları Bâtınîler'den ayıran en belirgin özellik de budur. Zira Bâtınîler, hüküm âyetlerini te'vil ederek onların zâhirî mânalarını reddedip açık hükümleri ortadan kaldırmaya kalkışırken diğer bütün mutedil mutasavvıflar gibi Sülemî'nin de bu şekilde yıkıcı bir te'vil yoluna itibar etmediği görülür. Ayrıca Sülemî nâdiren fıkıh usulü ve dil kurallarıyla ilgili bazı açıklamalar da yapmıştır.

Sülemî eserde geleneksel tefsirlerde görüldüğü şekliyle yorumlar yapmaktan

ziyade âyetlerin taşıdığı derunî hikmetler üzerinde durmuş, bu arada cüretli felsefî fikirler serdetmekten kaçınmış, açıklamalarında başka âyetlerden, hadislerden, sahâbe ve tâbiîn sözleriyle Arap şiirlerinden de faydalanmıştır. Meselâ Ebû Osman el-Hirî'nin görüşüne dayanarak, "Bu rabbinin doğru yoludur" (el-En'âm 6/126) meâlindeki âyetle geçen "sırât-ı müstakîm" in iktidâ, hevâ ve bid'attan uzaklaşma yolu olduğunu söyledikten sonra, "O hevâdan konuşmuyor, o Kur'an kendisine verilen bir vahiydir" (en-Necm 53/3-4) meâlindeki âyeti bu görüşe delil getirmiştir. "İçinizden o aya yetişen oruç tutsun" (el-Bakara 2/185) âyetini de, "Beni ve emrimi gören bütün vakitlerinde emrime muhalefetten uzak dursun. Ayı görüp onu saygıyla karşılayan kişi o ayda hevâdan korunsun" şeklinde açıkladıktan sonra bu tefsirine, "Nice oruç tutanlar vardır ki onların oruçlarından kendilerine sadece açlık ve susuzluk kalır" (İbn Mâce, "Şıyâm", 21) meâlindeki hadisi delil getirir. "Tasadan gözleri ağardı, üzüntüsünü belli etmeye çalışıyordu" (Yûsuf 12/84) meâlindeki âyetle tasadan ötürü ağlamanın gözü kör edeceğini, fakat aşkın tesiriyle ağlamanın gözü nurlandıracağını ifade ettikten sonra Mecnûn diye bilinen Kays b. Mülevvah'ın, "Nasıl ki şarap içen şarapla tedavi olursa ben de Leylâ'nın aşkından yine Leylâ ile tedavi oldum" ve Ebû Nuvâs'ın, "Beni kınamayı bırak; çünkü kınama teşvik demektir. Beni hastalığının kendisi olan o kadınla tedavi et" anlamındaki şiirlerini delil getirmektedir (*Hakâ'ıku't-tefsîr*, vr. 96^b-97^a). "Andolsun üzerinizde yedi yol yâratattı" (el-Mü'minûn 23/17) âyetindeki yedi yol insanın Allah'ı görmesine engel olan yedi perde şeklinde anlaşılmış, bunlar da akıl, ilim, kalp, his, nefis, irade ve meşîyyet şeklinde sıralanmıştır (*a.g.e.*, vr. 104^a). Nefs-i mutmainne derecesine ulaşabilmek için kâmil bir mürşide, salih bir öndere bağlanmak gerektiğine inanan Sülemî, "Katından bize bir velî ver" (en-Nisâ 4/75) meâlindeki âyetle anılan velîye "mürşid" anlamını verdikten sonra âyeti şöyle yorumlar: "Bize senden sana gitmemizi gösterecek, bize kılavuzluk edecek bir velî ver" (*a.g.e.*, vr. 35^a).

İlk dönem sûfilerinin âyetleri Allah sevgisi, ibadet, ahlâkî arınma, ruhun tekâmülü gibi tasavvufta özel bir ağırlığı olan anlamlara tevcih etme çabalarının yer aldığı *Hakâ'ıku't-tefsîr*'de vahdet-i vücûd düşüncesine yer verilmemiştir; bu

düşünce doğrultusunda yorumlanmaya en elverişli âyetlerden olan, "O evveldir, âhirdir, zâhirdir, bâtındır" (el-Hadîd 57/3) meâlindeki âyetle bile vahdet-i vücûdu hatırlatacak bir yorumdan söz edilmemiştir. Bu ise o dönem tasavvufunda vahdet-i vücûdun henüz tanınmamış olmasından ileri gelmektedir. Nitekim bu düşüncenin ilk gerçek temsilcisi olarak Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) gösterilir (Nicholson, *The Idea of Personality in Sufism*, s. 27).

Hakâ'ıku't-tefsîr, müellifinin "Allah'ın velisi, zamanında benzeri bulunmayan, muhteşem" gibi vasıflarla anılmasını sağladığı gibi zaman zaman onun eleştirilmesine de sebep olmuştur. Nitekim İbnü'l-Cevzî bu kitaptaki bazı tefsirlerin bâtil ve saçma kabul edildiğini söyler (*Telbisü İblis*, s. 174). Ancak bu âlimin *Hakâ'ıku't-tefsîr*'i eleştirmesine sebep olan yorumların çoğu Tüsterî'ye aittir. Ebû'l-Hasan el-Vâhidî de Sülemî'nin tefsir diye naklettiği sözlerin aslında küfür olduğunu ileri sürer. İbnü's-Salâh ise esas itibarıyla sûfilere ait görüşlerden ibaret olan bu tür açıklamaların tefsir sayılamayacağını, tefsir sayılması halinde Bâtınîler'in yorumlarına benzeyeceğini söyler (Zerkeşî, I, 170). Zehebî ve Süyûtî'nin kanaatleri de olumsuzdur (Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 41, 42). Bu hususta daha ılımlı bir görüşe sahip olan İbn Teymiyye Sülemî'yi salih, iyi niyetli bir sûfi olarak övmekte, pek çok benzeri gibi *Hakâ'ıku't-tefsîr*'de de bulunan bazı sûfi sözlerinin gerçekte doğru olmakla beraber Kur'an âyetlerinde o mânaların bulunmadığını belirtmektedir (*Risâle fi 'ilmi'l-bâtın ve'z-zâhir*, I, 235).

Bu eleştirilere rağmen işârî tefsire dair rivayetleri toplamasından dolayı eser daha müellifi hayatta iken büyük ilgi görmüştür. Sülemî Bağdat'a gittiği zaman Ebû Hâmid el-İsferâyînî bu tefsiri bizzat kendisinden dinlemiştir. Müellif Hemedan yolunda iken dönemin devlet adamlarından biri, *Hakâ'ıku't-tefsîr*'in bir nüshasını elde etmek için seksen müstensih toplayıp eseri bir günde yazdırmıştır. Emîr Nasr İbn Sebük Tegin de ilk gördüğünde çok beğendiği eseri istinsah ettirmiş, âyetleri altın suyu ile yazılan bu nüshayı okuma hususunda Sülemî'den icâzet almıştır (Zehebî, XVII, 248). Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî de bu tefsiri Melikü'l-üdebâ Dîvdeste'ye yazdırmış ve çok beğendiği için müstensihe kendi feracesini hediye etmiştir (Eflâkî, II, 603-604).

Henüz tamamı basılmamış ve tahkik edilmemiş olan *Hakâ'îku't-tefsîr*'in (bazı bölümlerinin yayımı için bk. Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâ'îku't-tefsîr*, nâşirin mukaddimesi, s. 17) Türkiye'de ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde birçok nüshası vardır (Böwering, s. 46-48). En değerli yazmaları Süleymaniye (Fâtih, nr. 260, 261, 262) ve Hacı Selim Ağa (nr. 77) kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Sülemî *Hakâ'îku't-tefsîr*'i tamamladıktan sonra bazı âyetlerle ilgili başka yorumlara rastlamış ve bunları kitabına ilâve etmek istemişse de sonradan bu bilgileri *Ziyâdâtü Hakâ'îku't-tefsîr* adıyla ayrı bir kitap haline getirmiştir. Bu eser Gerhard Böwering tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Sülemî, *Hakâ'îku't-tefsîr*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 260; a.mlf., *Ziyâdâtü Hakâ'îku't-tefsîr* (nşr. G. Böwering), Beyrut 1995, nâşirin mukaddimesi, s. 15-23; İbn Mâce, "Şiyâm", 21; Gazzâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, Kahire 1328, s. 3; İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblîs*, s. 174-175; İbn Teymiyye, *Risâle fi 'ilmi'l-bâtın ve'z-zâhir* (Mecmû'a-tü'r-resâ'ili'l-müniriyye içinde), Kahire 1349, I, 235; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XVII, 248; Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, II, 603-604; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 170; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, Kahire 1360-61, I, 546; R. A. Nicholson, *The Idea of Personality in Sufism*, Cambridge 1923, s. 27; a.mlf., "A Historical Enquiry Concerning the Origin and Development of Sufism", *JRAS*, I (1906), s. 303-348; L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1929, s. 85; a.mlf., *Akhbar al-Hallaj*, Paris 1957, bk. İndeks; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, İstanbul 1969; a.mlf., *Cüneyd-i Bağdâdî: Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, İstanbul 1970, tür.yer.; G. Böwering, "The Qur'an Commentary of al-Sulamî", *Islamic Studies Presented to Charles J. Adams* (ed. W. B. Hallaq - D. P. Little), Leiden 1991, s. 41-56.

SÜLEYMAN ATEŞ

HÂKAN

(bk. HAN).

HÂKÂNÎ,

Muhammed b. Ubeydullah

(محمد بن عبیدالله الخاقانی)

Ebû Ali Muhammed b. Ubeydillâh

b. Yahyâ b. Hâkân

(ö. 312/924)

Abbâsî veziri.

Babası Ubeydullah'ın vezirliği sırasında ve onun ölümünden sonra (263/876) çeşitli görevlerde bulunan Hâkânî, Halife Muktedir-Billâh'ın annesine, vezir İbnü'l-

Furât'ın azledilmesini sağladığı takdirde büyük miktarda mal vermeyi vaad etti. İbnü'l-Furât azledilince onun yerine vezir oldu (Zilhicce 299/Ağustos 912). Halife, İbnü'l-Furât'ın üzerindeki iktâları ve Saîd b. Mahled'in Dicle nehri kenarındaki evini ona verdi; ayrıca 5000 dinar da maaş bağladı. Hâkânî vezir olunca ilk iş olarak malî sıkıntı içinde bulunan Abbâsî Devleti'nin gelirini arttırmak amacıyla İbnü'l-Furât'ın görevlendirdiği kişileri azledip mallarını müsâdere etti. Bağdat Şiîleri'ne karşı politikalar geliştirmesi ve Hanbelî mezhebinin görüşlerini uygulamaya çalışması halifenin çevresinde bulunanlar tarafından olumlu karşılanmadı.

İdarî işlerden pek anlamayan, sadece halifenin şahsî isteklerini yerine getirmeye ve askerî yetkililerle iyi geçinmeye çalışan Hâkânî'nin yetersizliğini gören Halife Muktedir, ertesi yıl onun yerine Fars Valisi İbn Ebû'l-Bağlî'yi getirmek istedi. Ancak durumdan haberdar olan Hâkânî, taraftarlarının gayretiyle kısa bir süre daha görevinde kalmayı başardı. Onun en çok tenkit edilen yönü, devlet işlerine oğulları Abdullah ve Abdülvâhid'i karıştırması ve onların etkisinde kalarak önemli görevlere getirdiği kimselerden açıkça rüşvet almasıdır. Kûfe'nin haraç divanına yirmi günde yedi kişi tayin ettiği ve hepsinden de rüşvet aldığı bildirilen Hâkânî'yi şairler, sık sık görevli tayin edip ardından azleden ve bu işi sırf rüşvet almak için yapan bir vezir olarak hicvetmişlerdir. Hâkânî, herkesle münasebetlerini sürdürmeye gayret eder ve kendisini salih bir kişi olarak tanıtmaya çalışırdı. Zamanının büyük âlimi Muhammed b. Cerîr et-Taberî'ye bol miktarda para göndermiş, fakat Taberî bunu kabul etmediği gibi kendisine teklif edilen kadılık görevini de reddetmiştir (Sübkî, III, 125). Bir kimse kendisinden bir istekte bulununca elini göğsüne vurup o isteği yerine getireceğine dair söz verdiğinden "dakka sadrahû" lakabıyla da tanınmıştır.

Hâkânî döneminde vezirlik makamının itibarı zedelendi; sosyal dengeler bozuldu, maaşlar yetersiz kaldı ve askerler arasında sıkıntı baş gösterdi. Bunun üzerine halife, Hâkânî'nin azledilip yerine Ali b. İsa'nın getirilmesine karar verdi. Bu kararın uygulanmaması için direnen Hâkânî ve taraftarları Ali b. İsa'nın Bağdat'a girmesini engellemek istedilerse de başarılı olamadılar. Ali b. İsa 301

yılının Muharrem ayında (Ağustos 913) vezir olunca Hâkânî oğulları ile birlikte hapsedilip malları müsâdere edildi. Aynı yılın Cemâziyelâhinde (Ocak 914) serbest bırakıldıysa da 304'te (917) vezirlik görevine tekrar dönen İbnü'l-Furât tarafından yeniden hapsedildi. Hâkânî 10 Muharrem 312'de (18 Nisan 924) öldü. Vefatından kısa bir müddet önce akîf dengesini kaybettiği söylenir (İbnü'l-Esîr, VIII, 151; Safedî, IV, 5). Onun vezirliği Abbâsî vezirliğinin çöküşünün başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), X, 145, 147; XI, 39, 41-43; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Meynard), VIII, 272; a.mlf., *et-Tenbîh*, s. 379; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 20-26, 127; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 109, 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 63-65, 68-69, 150-151; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahri*, s. 266-267, 269; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, XI, 87-88; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 5; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhî), III, 125; D. Sourdel, *Le vizirat 'abbâsîde de 749 à 936*, Damas 1959-60, II, 395-399; a.mlf., "İbn Khakân", *EP* (İng.), III, 824; Tevfik Sultan Yozbekî, *el-Vezâre: neş'e-tühâ ve tetavvuruhâ fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye* (132-447 h.), Bağdat 1390/1970, s. 170-172, 300; Hüsameddin es-Sâmerrâi, *el-Mü'essesâtü'l-idâriyye fi'd-devleti'l-'Abbâsiyye*, Kahire 1403, s. 92, 187; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), VII, 135-136; K. V. Zetterstéen, "İbn Hâkân", *IA*, V/2, s. 738; Sâdık Seccâdî, "İbn Hâkân", *DMBİ*, III, 400-401.

MEHMET AYKAÇ

HÂKÂNÎ, Mûsâ b. Ubeydullah

(موسی بن عبیدالله الخاقانی)

Ebû Müzâhim Mûsâ

b. Ubeydillâh (Abdillâh)

b. Yahyâ el-Hâkânî

(ö. 325/937)

Tecvide dair

ilk defa eser yazan âlim,
edip ve şair.

248'de (862) Bağdat'ta doğdu. Babası Ubeydullah, Abbâsî halifelerinden Mutevekkil ile Mu'temid-Alellah'a vezirlik yapmış, dedesi Yahyâ b. Hâkân ile kardeşi Ebû Ali Muhammed b. Ubeydullah da vezirlik görevinde bulunmuşlardır.

Hâkânî, nüfuzlu bir ailenin imkânlarına sahip olarak Bağdat'ın elverişli ilim ortamında yetişti. Kur'an'ı Kisâî kıraatıyla Hasan b. Abdülvehhâb el-Verrâk ile Muhammed b. Ferec el-Gassânî'den okudu. Her iki kıraat âlimi de Kisâî ve Ebû Amr b. Alâ kıraatlerinin râvisi Ebû Ömer ed-Dürî'nin kıraat halkasına mensuptur. Ayrıca kıraat ilmini İbn Âmir'in kıraatinin